

Katawang Babae at ang Imahenaryo ng Nasyon

Roland A. MACAWILI

Polytechnic University of the Philippines
Divine Word Mission Seminary
macawili_roland@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0002-7482-2328>

ABSTRAK

Karaniwang itinuturing si Jose Rizal bilang tagapanguna ng paninindigan sa karapatan ng babae sa Asya. Eksplisito itong ipinahayag ng pambansang *heroé* sa pamamagitan ng kanyang liham sa mga kababaihan ng Malolos. Ang mga prinsipyong isinulong dito ni Rizal, ayon kay Lilia Quindoza-Santiago, ay nagtataglay ng mga implikasyon sa kilusang kababaihan sa bansa. Maliban sa liham na nabanggit, mapagkukunan din ng interpretasyon ang ilang babaeng tauhan ni Rizal sa kanyang mga nobela. Ilang bagay ang dapat itanong: habang kritikal nga si Rizal sa patriarka, saan maitatakda ang hangganan ng kanyang paninindigan tungkol sa kalagayan ng babae sa kolonya? Paano naging bahagi ng kaniyang nasyonalismo ang mga imahenaryong nilikha niya tungkol sa babae?

Susing Salita: Nasyonalismo, kolonyalismo, tatlong-panahunang pagtingin, edukasyon, katawang babae

Ang Kasaysayan bilang Kritika Kontra-Gahum

Ytong katagalugan na pinamamahalaan ng unang panahon ng ating tunay na mga kababayan niyaong hindi pa tumutungtong sa mga lupaing ito ang mga kastila ay nabubuhay sa lubos na kasaganaan, at kaguinhawahan. Kasundo niya ang mga kapit bayan at lalung lalo na ang mga taga Hapon sila'y kabilihan at kapalitan ng mga kalakal malabis ang pag yabong ng lahat ng pinagkakakitaan, kaya't dahil dito'y mayaman ang kaasalan ng lahat, bata't matanda at sampung mga babae ay marunong sumulat ng talagang pagsulat nating mga tagalog. Dumating ang mga kastila at dumulog na nakipagkaibigan. Sa mabuti nilang hikayat na di umano, tayo'y aakain sa lalung kagalingan at lalung imumulat ang ating kaisipan, ang nasabing nagsisipamahala ay ng yating malamuyot sa tamis ng kanilang dila sa paghibo. Gayon man sila'y ipinailalim sa talagang kaugalian ng mga tagalog na sinaksihan at pinapagtibay ng kanilang pinagkayarian sa pamamagitan ng isang panunumpa na kumuha ng kaunting dugo sa kanikanilang mga ugat, at yao'y inihalu't ininom nila kapua tanda ng tunay at lubos na pagtatapat na di magtataksil sa pinagkayarian. Ytoy siang tinatawag na "Pacto de Sangre" ng haring Sikatuna at ni Legaspi na pinaka katawan ng hari ng España.¹

¹ Mula sa pagkakasipi ng Reynaldo C. Ileto, *Pasyon and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840 – 1910*. Quezon City: Ateneo de Manila University of the Philippines, 1979. pah. 82–83. May bersyon ito, na bahagyang iwinasto ang pagbaybay ng ilang salita ayon sa kasalukuyang Sistema, sa Virgilio S. Almario, *Panitikan ng Rebolusyon(g 1896)*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013. pah. 136-138.

 ng nasa itaas ay ilang bahagi ng ginawang pagsasakasaysayan ni Andres Bonifacio na pinamagatang ‘Ang Dapat Mabatid ng mga Tagalog’. Hitik sa nostalhiya ang paggunita ni Bonifacio sa kalagayan ng kapuluan bago sumapit ang kolonyalismong Espanyol. Balangkas ng ganitong pagbabalik-tanaw ang tatlong-panahunang pagtingin (*tripartite view*)² sa kasaysayan ng Pilipinas, na nagsilbing lehitimasyon sa napipintong hakbang ng mga *indio* laban sa kinakaharap noong kaapihan.

Ang pag-alala ay lunan din ng protesta. Lagi ngang kalakip ng *dissent* kapwa ng mga Propagandista at *indio*³ ang pagbabalik-tanaw sa kaayusang dati bago ang *Conquista*.

Maliban sa siniping bahagi ng sulatin ni Bonifacio, magandang halimbawa rin ng nabanggit na tema sa itaas ang edisyon ni Jose Rizal ng *Sucesos de las Islas Filipinas* ni Antonio de Morga. Ayon sa prologo ni Rizal sa nasabing aklat, samantalang ang Noli Me Tangere ay isinulat upang iulat ang kalagayan (*estado actual*) ng Pilipinas, layunin naman ng naturang edisyon (1890) ang tawagin ang ‘multo ng sibilisasyon ng ating mga ninuno’ (*sombra de la civilizacion de nuestros antepasados*) – isang kahilingan sa ‘pag-aaral ng hinaharap’ (*estudiar el porvenir*).⁴ Kung susuriin, ang edisyong ito ay nagmimistulang talastasan ng isang mananakop (Antonio Morga) at isang sakop (Jose Rizal) tungkol sa pagkakakilanlan/identidad ng mga sakop. Matutunghayan ito lalo na sa ikawalong kabanata ng *Sucesos* na habang itinatakda ni Morga ang pagkakakilanlang *indio*, sa pamamagitan ng anotasyon ay itinatangi, pinasisinungalingan, itinatama, o minsan ay sinasang-ayunan ni Rizal ang pagtatakda ng mananakop.⁵ Sa wari, nakalilikha ang anotasyon ni Rizal ng paggigiit ng kung ano sa kanyang pag-unawa sa identidad ng *Filipino*.

Sintomatiko ang praxis ni Rizal kaugnay ng kanyang edisyon ng *Sucesos*. Waring bumubuo ng pagkakakilanlan/identidad Filipino si Rizal sa harap ng kadalasan ay mapangutya/mapagmaliit na pagtatakda ng mga Espanyol. Nakaranas ng krisis sa pagkatao si Rizal (bilang *cultural schizophrenic*)⁶, na

² Tingnan ang Zeus A. Salazar, “A Legacy of the Propaganda: The Tripartite View of Philippine History”, sa Zeus A. Salazar (ed.), *The Ethnic Dimension: Papers on Philippine Culture, History and Psychology*. Cologne: Caritas Association for the City of Cologne, 1983. pah. 107-126.

³ Sa layuning mapadulas ang pag-unawa, sa sulating ito’y tinutukoy ng *indio* ang mga ‘katutubo’ o ‘*natural*’, na bagamat nasa loob ng *pueblo* o kaayusang kolonyal ay hindi naman nawisikan ng Hispanisasyon, ergo, hindi naging Hispanisado.

⁴ Antonio de Morga, *Sucesos de las Islas Filipinas*, anotada por Jose Rizal. Manila: Instituto Historico Nacional, 1991. pah. v-vi.

⁵ Morga, *Sucesos*, pah. 255-374.

⁶ May makabuluhang talakay si Zeus A. Salazar tungkol sa ‘tatlong patunguhan’ ng ‘diwang Pilipino’: ang diwa ng malalayang Pilipino o yaong mga ‘Pilipino’ na nagawang maipasok sa ‘sistemang kolonyal ng *pueblo* na umiinog sa plaza complex; ang diwa ng akulturadong ‘Pilipino’ ng *pueblo* o “mga napasaKanluran, napasaKastila o napasa-ibang kultura, o nagkaroon ng iba’t-ibang kultura kung saan maaaring pasok ang Kastila mismo o di kaya ay naapektuhan ng kulturang Kastila”; at panghuli, ang diwa ng mga nanatiling taal na Pilipino sa loob ng *pueblo*, o silang mga Pilipinong “tumanggap ng limitadong akulturasyon, at hindi natuto ng wikang Kastila”. Sa tatlong kategoryang ito, ang pangalawa ang masasabing nakaranas talaga ng iskizofrenyang pangkalinangang. Sa kategoryang ito nabibilang si Rizal. Kung susundan ang komplikadong kaisipan ni Salazar tungkol dito, makikitang magmamanifest ang krisis na krisis siko-kultural na ito sa mismong proyekto nina Rizal tungo sa pagbubuo ng *nacion*, laban sa kaayusang kolonyal at kaiba sa proyekto ng Katipunan na palayain si Inang Bayan at pangalagain ito ng Haring Bayang Katagalugan. Tingnan ang Zeus A. Salazar, *Ang Kartilya ni Emilio Jacinto at ang Diwang Pilipino sa Agos ng Kasaysayan*. Lunsod Quezon: Palimbagan ng Lahi, 1999. pah. 3-26; at Zeus A. Salazar, “Wika ng Himagsikan, Lengguwahe ng Rebolusyon: Mga Suliranin ng Pagpapakahulugan sa Pagbubuo ng Bansa”, sa Atoy Navarro at Raymund Abejo, *Wika, Panitikan, Sining at Himagsikan*. Lunsod Quezon: Limbagang Pangkasaysayan, 1998. pah. 11-92.

maaaninagan sa deskripsyon ni Miguel de Unamuno kay Dimasalang bilang *hamlet*. Ayon pa sa naturang pilosoper,

Puno ng kontradiksyon ang katauhan ni Rizal . . . isa siyang taong nagtitiwala at naghihinala sa kaniyang mga kababayan at kapatid sa lahi, naniniwala siyang Malaki ang kanilang kakayahan, bagamat ang paniwala rin niya’y sila ang may pinakawalang kakayahan – iyong una, ay kapag tinitingnan niya ang kaniyang sarili, sapagkat sila’y magkadugo, at iyong huli, kapag ang kaharap niya’y ibang tao. Sa katauhan ni Rizal ay nagtalo ang takot at pag-asa, ang pananalig at kawalan nito.⁷

Mapag-aalinlanganan nga kung ang praxis ni Rizal ay itinakda lamang ng uring panlipunan na kanyang kinabibilangan (i.e. *principalia*). Pero isang bagay ang hindi mapasisinungalingan, ang pagkatao ni Rizal ay hinubog ng mga pwersang ispesipiko lamang sa kanyang uri. Halimbawa nito ay ang edukasyong kanyang tinamasa. Magaganap ang pagkalayo niya sa kalinangang bayan dahil sa sistema ng edukasyong kanyang kinasadlakan. Parang ‘bagong tao’ siyang lalabas mula rito – isang ganap na hispanisado.⁸ Idagdag pa rito ang pagparoo’t parito niya sa Europa na lalong nagpalawak sa kanyang pagkagagap tungkol sa sibilisasyong iyon. Pagtuntong niya roon ay nagkaroon na ng laman ang dating imahinasyon lamang. Dagdag pa rito, pinagigitnaan ng uring *peninsulares* at *indio/pobres-y-ignorantes* ang panlipunang saray na kinabibilangan ni Rizal. Ang papel nila sa moda ng produksyon (bilang mga *inquilino*) sa kaayusang piyudal (i.e. *hacienda*) ay hindi garantiya na makaliligtas sila sa rasismo ng mga peninsular laban sa tinititigang *indio*. Isang sumpang galing sa kutis at hubog ng ilong. Winasak ng trahedyang ito ang hiraya ng mga ilustrado na nararapat lamang na makihatid sila sa ‘biyaya’ ng sibilisasyong Espanyol, yamang sila ay *hijos* din ng *Madre España*. Hindi nila matanggap na *indio* lamang sila, pero hindi rin sila matanggap ng mga peninsular bilang Espanyol. Malaon ay tinubuan din sila ng pag-asa. Kailangang samantalain ang pamamayani ng mga liberal sa pamahalaan ng Espanya. Kailangan manawagan tungo sa asimilasyon o gawing probinsya ng Espanya ang Pilipinas. *Combo meal* itong maituturing. Hindi lamang sa magiging probinsya ng Espanya ang Pilipinas, kundi pati anong pribilehiyong tinatamasa ng mga peninsular sa Espanya, buhat sa mga repormang liberal, ay tatamasahin din ng mga ilustrado (kasama na rin ang mga *indio*). Itong huli ay istrategiya para pahilumin ang inferioridad na nanunuot sa pagkatao. Gayunpaman, hindi magtatagumpay ang layuning ito. Masalimuot din ang panloob na politika sa Espanya sa panahong iyon. Minsan ay mga liberal ang nasa itaas, madalas ay ang mga konserbatibo/monarkista. Magigising ang mga ilustrado sa panaginip ng asimilasyon at reporma. Kaya pipiliin na tuloy ng ilan sa mga maramdaming kalalakihang ito ang lalong radikal na tunguhin – ang independensya. Isa sa mga pangunahing radikal sa hanay ng mga ilustrado si Jose Rizal.

Sa peryodisyong ginawa ni Floro Quibuyen tungkol sa buhay ni Dimasalang, mapapansin na sapin-sapin ang mga ekonomiko, politikal, pangkalinangang faktor na nagbunsod sa kanyang pagiging radikal. Sa salansan ng mga pangyayari, itinuturing ni Quibuyen na *turning point* ang sigalot sa

⁷ Sipi mula sa Ante Radaic, *Jose Rizal: Romantiko Realista*, salin ni Trinidad O. Regala. Quezon City: University of the Philippines Press, 1999. pah. 24.

⁸ Para ang bahaging ito, tingnan ang ‘Rizal in the Context of Nineteenth-Century Philippines’ (lalo na iyong tumatalakay sa tinawag na *cultural development*) sa John N. Schumacher, *The Making of a Nation: Essays on Nineteenth-Century Filipino Nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1991. pah. 16-34.

hacienda ng Calamba.⁹ Mula rito, ibababad na ni Rizal ang sarili sa pag-aaral sa kasaysayan at kultura ng Pilipinas (lalo na sa panahong pre-Hispaniko), itinatag ang *Los Indios Bravos*, pagkakaroon ng sigalot sa hanay ng mga ilustrado na hahantong sa pag-alis ni Rizal sa La Solidaridad, at naisulat ang sequel ng kanyang naunang nobela (*El Filibusterismo*).¹⁰

Sa kabila ng krisis sa pagkataong ito, nagmimistulang ensayo ng paghahanap sa sarili, sa isang *ugat*, ang anotasyon sa *Sucesos*. Sa pagtataya ni Floro C. Quibuyen,

Rizal's annotation of the Morga constitute a sustained interrogation of colonial power. From his footnotes we get a glimpse of what makes Rizal's historical project stand out over those of his compatriots. Rizal was the first Filipino, if not the first Asian, to construct a national view of history by first deconstructing colonial history.¹¹

naging matabang lupa sa larangan ng pakikibaka ang pagsusulat ng kasaysayan. Dito naganap ang naunang pagtatangkang pahinain ang gahum ng kolonyalismo. Kailangang dalhin ng mga ilustrado sa larangan ng kasaysayan ang kanilang protesta, sapagkat sa mismong larangan ding ito naganap ang lehitimasyon ng kolonyalismo (i.e. dalawahang panahunang pagtingin o *bipartite view*).

Politikal ang motibasyon ng mga ilustrado sa kanilang isinagawang pagtanaw sa nakaraang pre-Hispaniko. Sinamantala rin ang 'sopistikasyon' ng agham dulot ng Kaliwanagan sa Europa, tulong mula sa mga disiplina/larangan ng etnograpiya, etnolohiya, folklor, at linggwistika.¹² Ang politikang ito ay magsisilbi ring lunan upang pahilumin ang krisis sa pagkatao ng mga ilustrado. Halimbawa na nga rito ang pambansang *heroé*¹³ na si Rizal. Ganito rin ang masasabi sa pinagtawanang iskolarsyip ni Pedro Paterno. Ayon sa kaniya, ang 'Bathalismo', ang relihiyong pre-Hispaniko ng mga Tagalog, ay maihalalintulad sa Katolisismo. Na ang 'Katolisismo' (sa ibang anyo, siyempre

⁹ Para sa kasaysayan ng naturang sigalot tingnan ang Raymund Abejo, *Ang Nawaglit na Tahanan: Mga Bagong-Tuklas na Tala Ukol kay Rizal at mga Taga-Calamba*. Maynila: Pambansang Sinupan ng mga Tala, 1997.

¹⁰ Floro C. Quibuyen, *A Nation Aborted: Rizal, American Hegemony, and Philippine Nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1999. pah. 16-17.

¹¹ Quibuyen, *A Nation Aborted*, 159.

¹² Tungkol sa iskolarsyip ng mga ilustrado tingnan ang Megan C. Thomas, *Orientalists, Propagandists, and Ilustrados: Filipino Scholarship and the End of Spanish Colonialism*. Mandaluyong City: Anvil Publishing Inc., 2016.

¹³ Dulot ng kaibhan ng mga kalinangang/kabihasnang pinagmulan ng *heroé* at bayani, walang kaabog-abog na sasabihin ni Zeus Salazar na *heroé* si Rizal, at hindi bayani! Taliwas ito sa nakasanayang pagtawag kay Rizal bilang Pambansang Bayani. Bagamat ang salin ng *heroé* o *hero* sa Filipino ay bayani, ang pagkakaiba ay nasasalalay sa ideolohiyang iniinugan ng gawain kapwa ng *heroé* at bayani. Sa pagsusuri ni Salazar, dalawa ang lumilitaw na kahulugan ng bayani batay sa kasaklawang semantiko nito sa wika-kalinangan sa bansa; una, "isang di pangkaraniwang tao na nakatuon ang diwa't gawa sa sariling bayan o kabuuang kinabibilangan"; pangalawa, "isang nagkukusang makipagtulungan nang walang anumang bayad sa gawaing pangkomunidad". Ang bayani ay isa ring batayang pangkabihasnang na ang pinakang layunin ay nakabatay naman sa kanyang kasanayang militar - ang pagpapairal ng kapayapaan at, bilang epekto nito, ng kaginhawaan. Esensyal din ang gawain ng bayani sa 'pangangayaw' (o *raiding*) na kailangan upang mapanatili ang sapat na lakas-paggawa (i.e. alipin) sa loob ng pamayanan o barangay. Samantala, ang *heroé* naman ay may pagkamistikal ang kahulugan/kabuluhan na maaaninag sa mga mitolohiyang Europeo, na magpapatuloy maging sa kulturang popular ng Kanluran (e.g. *Marvel Superheroes*). Dahil sa mga hind maipaliwanag na kakayahang ng mga ito, maaari silang kumilos mag-isa. Dagdag pa, kakabit din ng konsepto ng *heroé* ang pagiging martir. Sangguniin din ang Zeus A. Salazar, *Si Andres Bonifacio at ang Kabayanihang Pilipino*. Mandaluyong City: Palimbagang Kalawakang, 1997.

pa) ay narito na sa kapuluan bago pa ang mismong pananakop.¹⁴ Maaaring masumpungan sa ganitong pagtutumbas ni Paterno ang direksyon ng pagpapahilom sa nadaramang inferioridad sa harap ng mananakop na Espanyol – ang paniniwalang ang *Antigua Civilizacion Tagalog* ay may aspeto na ng sibilisasyong Europeo o Espanyol, at kung gayun nga ay nararapat lamang ang asimilasyon ng Pilipinas sa Espanya.¹⁵ Mula sa mapaghambing na pagtalunton sa pagsasakaysayan nina Rizal at Paterno, makikita na walang iisang imahen ang nakaraang pre-Hispaniko sa kanilang hiraya ng *nacion*. Mapagbuod ang obserbasyon ni Megan Thomas ukol sa paghiraya ng mga ilustrado sa kasaysayang bago ang kolonyalismong Espanyol.

Not all of them set out to lay the scholarly foundations for a Filipino “nation” as such, and the different texts and their authors did not always speak in unison. They often differed on who the Filipino people comprised and on what basis, what their roots were, what problems and possibilities they faced in the present, and what their future was or should be.¹⁶

Habang kakikitaan ng dimensyong ispiritwal ang diskursong pangkasaysayan ng mga ilustrado (bilang pantulong na hanapin ang lugar ng sarili sa mundong dinodomina ng mga mananakop), eksplisito naman sa sulating pangkasaysayang ng Katipunan ang pagnanasang mapalayas ang mga Espanyol. Walang krisis sa pagkatao na dapat solusyunan sa pamamagitan ng pagbalik-tanaw sa ‘ugat’. Kung ginawa man ang pagbabalik-tanaw, ito ay sa layuning salungguhitan ang ‘pinagkayarian’ sa pagdating ng Espanya sa kapuluan, na pinagtaksilan nito sa pamamagitan ng hindi pagtupad sa kasunduan. Maaga pa sa ‘Ang Dapat Mabatid ng mga Tagalog’, mababasa na rin ang ganitong tema sa ‘Casaysayan; Pinagcasundoan; Manga daquilang cautosan’ ng ‘Catipunan’ noong Enero 1892 ang mga ‘catacsilan’ ng Espanya (‘nag aanquing Yna) sa ‘Capuloan’.¹⁷ Sa pagsasalaysay ng mga kataksilan ng Espanya sa Pilipinas, kapansin-pansin ang mangilang ulit na pagbubulalas ng mga usaping may kinalaman sa hanap-buhay tulad ng mataas na singil ng buwis, pagkaltas sa kita, mataas na singil sa Aduana, ang pagkaagaw sa kanilang hanapbuhay ng ibang ‘nacion’ (mga Intsik, halimbawa), at ang maliit ng buwanan kumpara sa sweldo ng mga ‘anac’ ng Espanya (i.e. maaaring tumutukoy sa mga peninsular). Kung susuriin ang kabuuan nito, usaping ekonomiko ang karamihan sa mga komplikasyon ng kolonyalismo na ipinahayag sa Casaysayan.¹⁸

Dito umiinog ang kaibhan ng motibasyon ng mga ilustrado at Katipunan. Ang una ay politikal at patungo sa pagpapahilom ng inferioridad, ang pangalawa naman ay ekonomiko. Ang pagtatakda ng mga mananakop ng mapagmaliit na identidad sa mga itinuturing na indio ay naganap sa wikang Espanyol, wika na nauunawaan din ng mga ilustrado. Sa ganang ito, tagos sa kaibuturan ang sakit ng rasismo. Hindi ito nangyari sa mga itinuturing na *pobres y ignorantes* sa simpleng dahilan na hindi naman nila naunawaan ang panlalait. Gayunpaman, sa ibang paraan nila nadama ang kalupitan ng kolonyalismo. Isang paraang

¹⁴ Salazar, *Si Andres Bonifacio*, 75.

¹⁵ Tingnan ang kabanata tungkol kay Pedro Paterno sa Resil B. Mojares, *Brains of the Nation: Pedro Paterno, T.H. Pardo de Tavera, Isabelo de los Reyes and the Production of Modern Knowledge*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2006.

¹⁶ Thomas, *Orientalists*, 203

¹⁷ Makikita ang dokumento sa Jim Richardson, *The Light of Liberty: Documents and Studies on the Katipunan, 1892-1897*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2013. pah. 6-20.

¹⁸ Richardson, *The Light of Liberty*, 6-20.

malapit at tagos sa sikmura. Ang kolonyalismo ay sagabal sa pagtatamo ng ginhawa.¹⁹

Pagtugaygay sa Imahen ng Babae sa Diskursong Rizalino

Laging ipinakikita sa mga naisulat nang kasaysayan ng Pilipinas na dinomina ng mga ilustrado at mga bayani ng Katipunan ang pagsubok sa gahum ng kolonyalismong Espanyol sa Pilipinas. Masasabi kayang ang mga naisulat tungkol sa kalabisan at kaapihang idinulot ng kolonyalismo ay pagsasatinig lamang ng machong *ego* na tinapakan ng dominasyong Espanyol (i.e. imahen ng fraile) sa halos lahat ng aspeto ng buhay (i.e. politikal man, ekonomiko, o kultural) sa kapuluan? Mga *ego* na hinubog din naman ng patriarkang nanunuot sa lohika ng kolonyalismo. Kung ang protesta nila ay ekspresyon lamang ng nasugatang *ego*, saan madirinig ang tinig ng kababaihan bilang mga ahente din sa loob ng kaayusang kolonyal?

Napatanyag din si Jose Rizal sa isang mahabang liham na ipinadala niya mula London noong 22 Pebrero 1889 para sa mga kababaihan ng Malolos. Tugon ito sa pakiusap ni Marcelo H. del Pilar. Ang liham ay nakasulat sa Tagalog. Ang mga kababaihang ito, na pawang nagmula sa uring *principalia*, ay humiling ng pagtatayo ng paaralan kung saan matuturuan sila ng wikang Espanyol. Tinaasan lamang ng kilay ng mga fraile ang balaking ito, at kasunod nito ay ang pagbasura ni Valeriano Weyler ng naturang kahilingan.²⁰ Batayan ang liham para tawagin ni Gregorio F. Zaide si Rizal bilang '*first Asian leader to champion the rights of women*'.²¹

Sa naturang liham, pinanday ni Rizal ang pitong prinsipyong maaaring pagmulan ng repleksyon ng mga kababaihan²²:

Una, ang ipinagiging taksil ng ilan ay nasa karuwagan at kapabayaan ng iba.

Ikalawa, ang inaalipusta ng isa ay nasa kakulangan ng pagmamahal sa sarili at nasa kalabisan ng pagkasilaw sa umaalipusta.

Ikatlo, ang kamangmangan ay kaalipinan, sapagkat kung ano ang isip ay ganoon din ang tao; taong walang sariling isip ay taong walang pagkatao; ang bulag na tagasunod sa isip ng iba ay parang hayop na susunod-sunod sa tali.

Ikaapat, ang ibig magligtas ng sarili ay dapat tumulong sa iba upang makaligtas din sila sapagkat kung pababayaang mo ang iyong kapwa ay pababayaang ka rin naman: ang isa-isang tinting madaling baliin, ngunit hindi ang isang bigkis na walis.

Ikalima, kung ang babaing tagalog ay di magbabago, ay hindi dapat magpalaki ng anak, kundi gawing pasibulan lamang;

¹⁹ Mahihinuha ang ganitong lohika sa bahagi ng Ang Dapat Mabatid ng mga Tagalog na sinipi sa itaas. Ang panahon bago ang pananakop ay panahon ng 'kasaganaan at kaginhawaan' na mapapatid sa pagdating ng kolonyalismong Espanyol.

²⁰ Leon Ma. Guerrero, *The First Filipino: A Biography of Jose Rizal*. Manila: National Historical Institute, 2008. pah. 223-224. Gayundin tingnan ang Lilia Quindoza-Santiago, "Si Jose Rizal at ang Kababaihang Pilipino", sa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010. pah. 125-133.

²¹ Gregorio F. Zaide, *Rizal: Asia's First Apostle of Nationalism*. Manila: FNB Enterprises, 1970. pah. 302.

²² Mula ang sipi sa Quindoza-Santiago, *Si Jose Rizal*, 126-127.

dapat alisin sa kanya ang kapangyarihan sa bahay, sapagkat kung hindi'y ipagkakanulong walang malay ang asawa, anak, bayan, at lahat.

Ikaanim, ang tao'y iniaanak na paris-paris, hubad, at walang tali. Di nilalang ng Diyos upang maalipin, di binigyan ng isip para pabulag, at di hihiyasin ng katwiran upang maulol ng iba.

Ikapito, liningin ninyong magaling kung ano ang relihiyong itinuturo . . . Tingnan mabuti kung iyan ay utos ng Diyos o ang pangaral ni Kristo na panlunas sa hirap ng mahirap, pang-aliw sa dusa ng nagdurusa.

Ilang bagay ang masasabi tungkol sa mga prinsipyong ito. Pinaiinog ang usapin ng kababaihan sa kaayusang kolonyal sa loob ng tatlong istruktura: ang edukasyon, pamilya, at relihiyon. Itinuturing ni Rizal ang edukasyon bilang aparato ng kaliwanagan. Ang karuwagan sa harap ng umaalipusta at kakulangan ng pagmamahal sa sarili ay dulot ng kamangmangan.²³ Ergo, ang pagkawala ng kamangmangan sa pamamagitan ng edukasyon ay magpapawalang bisa sa pagkanaririyang ng umaalipustang kolonyalismo. Sa mga prinsipyong inihain ni Rizal, ipinakikita ang babae bilang tagapagtaguyod ng pamilya, at bilang konsekwensya nito, ay tagapagtaguyod din ng lipunang kinabibilangan niya. Kung gayon, mahalaga ang edukasyon hindi lamang sa pagbabagong-bihis ng babae bilang ahente (malayo sa imahen ng babae na inilarawan sa ikalimang prinsipyo), kundi sa pagbabagong-bihis din ng pamilya sa partikular, at lipunan sa kabuuan. Mahalagang magbagong bihis ang babae, malayo sa imahen niyang kakabit ng pagkamadasalin at dinodolina ng hegemonya ng rosaryo at kumpisalan. Anong uri ng mga mamamayan ang magbubukal mula sa pwerta ng ganitong uri ng babae? Waring pag-uungkat ni Rizal. Kung anong puno'y siya ring bunga. Bilang konsekwensya ng edukasyong tatamasahin, inaasahan na makikita nang may kadalihan ng babae ang talagang 'utos ng Diyos' o 'pangaral ni Kristo na panlunas sa hirap ng mahirap, pang-aliw sa dusa ng nagdurusa'.

Sa pagtataya naman ng feministang Lilia Quindoza-Santiago, may tatlong implikasyon ang liham ni Rizal sa kilusang kababaihan sa Pilipinas. Una, nagbigay ang liham ng mga 'prinsipyong matatanganan ng kababaihan sa kolektibong pagkilos'; pangalawa, ang di-umano'y pagpapakita ng liham na sa 'lipunang Pilipino, kailangan ng babae ang suporta ng lalake'; pangatlo, ang kahalagahan ng edukasyon.²⁴

Siyempre pa, ang liham ni Rizal ay dapat nang unawain sa konteksto nito. Manipestasyon ang liham ng pagkahumaling ni Rizal sa katayuan ng mga babae sa mga lupalop ng Europa na napuntahan niya. Sa isang sulat mula Heidelberg na may petsang 11 Marso 1886 para sa kaniyang kapatid na si Trinidad, sinabi niya na dapat tularan ni Trining ang mga babaeng Aleman dahil sa kanilang pagiging edukada at masigasig, pagkakaroon ng bukas na isip, at kasipagan ng mga ito.²⁵ Kakikitaan din ang pangangatwiran ni Rizal ng impluwensya ng ideya ng Kaliwanagan tungkol sa pagkakapantay-pantay (i.e. *égalité*) ng sangkatauhan. Inspirasyon tila ng unang pangungusap ng ikaanim na prinsipyo ang tanyag na pahayag ni Jean Jacques Rousseau na "*L'homme est né libre, et partout il est dans les fers*". Sa wari, naging sanggunian ni Rizal sa kaniyang

²³ Tingnan ang Quindoza-Santiago, *Si Jose Rizal*, 127-128.

²⁴ Quindoza-Santiago, *Si Jose Rizal*, 128-129.

²⁵ Zaide, *Rizal*, 303.

paninindigan ukol sa kalagayan ng kababaihan sa Pilipinas ang batayang prinsipyo ng pagkakapantay-pantay. Ang egalitarianismong ito ay nagsisilbing gulugod ng kabuuang paninindigan ni Rizal tungkol sa kababaihan.²⁶

Kung tutuusin sa loob ng kaayusang kolonyal, ang mga babaeng indio ang may pinakaaping kalagayan. Nalugmok siya sa patriarka ng tahanan, bilang maybahay at parang robot na inaasahang gawin ang mga itinakdang dapat niyang gawin.²⁷ Siyempre pa, ang kahong kinasadlakan ng babae ay hinugis ng Simbahang Katolika sa pamamagitan, halimbawa, ng katekismo, *confessionario*, at pati literatura. Sa mga nabanggit, laging ipinakikitang sekundarya lamang ang babae sa imahen ng lalaki. Halimbawa, sa pagsusuri ni Francisco M. Nuñez, Jr ang mga sumusunod ang di-umano'y responsibilidad ng babae ayon sa Maximas Morales²⁸:

1. Kalugdan ang asawang lalake.
2. Igalang siya bilang puno ng pamilya.
3. Sundin siya bilang nakatataas sa iyo.
4. Paglingkuran siya nang may kasipagan.
5. Magalang siyang tulungan.
6. Tumugon sa kanya nang magiliw
7. Tumahimik kung siya'y galit hanggang ito'y humupa.
8. Pagtiisan ng may pasensya ang kanyang mga pagkukulang.
9. Tanggihan ang lahat ng pamilyaridad.
10. Makipagtulungan sa edukasyon ng inyong mga anak.
11. Huwag magpabaya sa mga gawaing-bahay at mga tungkulin.
12. Igalang ang iyong mga biyenan gaya ng iyong mga tunay na magulang.
13. Magpakumbaba sa mga hipag at bayaw.
14. Pagyamanin ang isang nagkakasundong pamilya.

Gayunpaman, ang paglabas ng babae sa bahay ay hindi nangangahulugan ng pagbalikwas o paglaya niya sa patriarkang nag-*operate* sa loob nito. Ang paglabas niya rito ay pagpasok lamang sa panibagong anyo ng patriarka – ang patriarka ng simbahan at kumpisalan.²⁹ Sa pamamagitan ng interrogasyong nakatuon upang kalkalin ang buhay sekswal ng isang babae, naibuyangyang ang kaniyang katawan sa ‘imbestigasyon’ ng fraile. Sa dalawang kaso, tila isang bonsai ang babae na hinubog sa ninais ng Iba na hugis at liit niya.

Sa pamamagitan ng ipinaliwanag sa itaas na paninindigan ni Rizal tungkol sa babae na nakaangkla sa pilosopiya ng egalitarianismo, sinusubukang wasakin ang dantaunang pagkabonsai ng babae. Ang babae ay kapantay ng lalaki. At sa pagkapantay na ito magmumula ang paninindigan tungkol sa iba pang dapat ay mga karapatan niya na ipinagkait ng patriarka – ang edukasyon at karunungan. Mula sa dalawang aspetong ito mamumulat nga sila sa kung anong ‘matwid’, at bilang kinalabasan ang babae ay maging aktibong ahente ng lipunan.

²⁶ Quindoza-Santiago, *Si Jose Rizal*, 128.

²⁷ Tingnan ang Francisco M. Nuñez, “Babae, Lalake, Kasal: Etika ng Pag-aasawa Noong ika-19 na Dantaon”, sa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010, 83-103.

²⁸ Nuñez, *Babae, Lalake, Kasal*, 87.

²⁹ Tingnan ang Francis A. Gealogo, “Kasalanan sa Ikaanim na Utos: Katawan at Katauhan sa Diskurso ng mga Tekstong Historikal Noong ika-19 na Dantaon”, sa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010. pah. 68-81.

May umiinog na lohika sa preskripsyong ito ni Rizal. Sa pagtutulak sa ideya ng pagkapantay ng babae sa lalaki, isinusulong din wari na kaagapay at dapat ay lagi ngang kapiling ng babae ang lalaki. Manipestasyon ng kontekstong Katoliko na humubog din naman sa pag-iisip ng mga katulad ni Rizal. Mapagtatanto ito kung bibigyang pakahulugan ang paninindigan ng naturang heroé tungkol sa kababaihan bilang panawagan sa pagkakaroon ng mga edukadang babae na kalaunan ay magiging mga edukadang ina. Implisito ito sa ikalimang prinsipyo ni Rizal na sinipi sa itaas. Mga ina itong ‘dapat na magpalaki ng anak’ at siyang ‘may kapangyarihan sa bahay’. Kung paniniwalaan ang pagsusuri ni E. San Juan, *valorization* ng mga ina ang kinahantungan ni Rizal sa pagtingin na maaaring palitan ng edukadang ina ang fraile bilang bukal ng pamamatnubay na moral sa loob ng pamilya, bilang mga pwersang edukatibo/formatibo. Dagdag pa ni San Juan,

Lacking civic organization outside the family, the mother then becomes the only viable pedagogical alternative to the convent and the church-regulated schools. The native fathers are either conscripted by the government for military service, for unpaid public labor, or occupied in cultivating friar-owned lands. Rizal affirms his faith in the power and good judgment of Filipino women. He believes that Asia is backward because Asian women are ignorant and slavish, whereas in Europe and America “the women are free and well educated and endowed with lucid intellect and a strong will.”³⁰

Maaaring tinitingnan ni Rizal ang mga kababaihan (lalo na iyong mga taga-Malolos na sinulatan niya ng liham) bilang katuwang ng mga ilustrado sa kanilang kampanya tungo sa reporma at/o independensya, at ang kalagayan ng babae bilang parametro ng kalayaan, ngunit hindi nagawang alpasan ni Rizal ang isang elemento ng patriarka – ang pagkahumaling sa ari ng babae bilang gawaan/labasan ng mga bagong mamamayan. Malinaw na makikita ang kahalagahan ng ari ng babae sa sistemang kapitalista bilang ‘pasibulan’ ng mga magiging manggagawa na magpapagalaw sa, at dahil dito ay masasadlak sa eksploytasyon ng, moda ng produksyon. Tila ganito rin ang direksyon ng paninindigan ni Rizal – ang ari ng edukadang babae ay lilikha ng edukadong pagkamamamayan. Samakatuwid, bagamat isinusulong ang edukasyon ng kababaihan, ang lokasyon kung saan maaari at dapat na ibulalas ng babae ang ‘kaliwanagang’ matatamo mula rito ay sa pagiging ina pa rin. Ikinahon si Rizal ng mga limitasyong itinakda ng mismong milieu na kinalagyan niya. Naarok lamang ng paninindigan ni Rizal tungkol sa babae ang mga posibilidad na natunghayan niya sa mga babae sa kaniyang pamilya at sa uring kinabibilangan niya, at mga babaeng ‘nakasama’ niya. Ang mga posibilidad na ito ay binigyang hugis ng kaniyang pagkalublob sa Kaliwanagan sa Europa, habang patuloy na nagmamanifest ang ilang hibla ng moralidad na natutunan buhat sa Katolisismo. Kung tutuusin nga, ang panawagan ni Rizal tungo sa pagkakaroon ng edukadang ina ay manipestasyon ng diyalektika sa pagitan ng Kaliwanagan at Katolisismo na buod ng paninindigan at politika ni Rizal.³¹

May ilan pang maaaring maunghat sa mga sinulat ni Rizal tungkol sa kababaihan. Sa ilang pagkakataon ng pakikipagkwentuhan kay Jun Cruz Reyes³², naitanong ng manunulat kung bakit kadalasang baliw/dinalaw-ng-

³⁰ E. San Juan, Jr. *Sisa's Vengeance: Jose Rizal and the 'Woman Question'*. Quezon City: Popular Bookstore, 2011, 32.

³¹ Tesis ito na isinusulong sa Quibuyen, *A Nation Aborted*, 167.

³² Pasasalamat ang ipinaabot kay Amang Jun sa mga kwentuhan/inuman tungkol sa kaniyang sinusulat na biograpi ni Rizal.

kabaliwan ang mga kilalang babaeng karakter ni Rizal sa kanyang mga nobela, at bakit ang mga lalaki naman ay duwag. Maaalala ang mga karakter na sina Sisa (ang nabaliw na ina), Doña Consolacion (ang binaliw ng kolonyalismo), Doña Victorina (ang ‘baliw’ na nagpapanggap na Espanyola), si Maria Clara, at Juli. Maikakabit ang sagot ni Reyes tungkol sa ganitong tendensya ni Rizal ng pagtatauhan sa kahalagahan ng edukasyon na tinalakay sa itaas. Paano makalalaya sa pagkakasaklot ng koloyalismong Espanyol kung ang mga babae ay ‘baliw’ at ang mga lalaki ay ‘duwag’? *Antidote* ang edukasyon sa pagkabalihaw at pagkaduwag ng mga babae at lalaking indio. Paliwanag pa ni Reyes, ang edukasyong tinutukoy ni Rizal ay lagpas sa pagkakaroon ng digri. Higit sa lahat tumutukoy umano ito sa pagkakaroon ng subhetibong kamalayan ng mga indio upang unawain at sa gayon ay baguhin nila ang obhetibong kalagayan sa loob ng kaayusang kolonyal.

Napapaligiran si Rizal ng mga imahen ng babae. Mula sa *heartbreak* niya kay Segunda Katigbak, pagkabilanggo ng kaniyang ina, naunsiyaming romansa sa pinsang Leonor Rivera, mga babaeng Europea at isang Haponesa na sa iba’t-ibang pagkakataon ay bumighani sa pambansang heroé, at si Josephine Bracken. Laging naririyang ang mga imaheng ito upang bigyang-diin ang *kamachohan* ni Rizal (bilang kumpirmasyon ng pagkatao), at sa kabila nito ay subukin din ito.

Trauma ang naidulot sa nagbibinatang Rizal ng pagkakabilanggo ng kaniyang ina. Buhat ito sa paratang na si Doña Teodora ay kasabwat ng kapatid niyang si Jose Alberto sa paglason sa asawa nitong huli. Manunumbalik ang alaala ng karanasang ito hanggang sa pagtanda.³³ Gayunpaman, tahimik si Rizal tungkol sa kung anong tulak sa kaniyang politika ng pagkakakulong ni Doña Teodora. Sa pagsasambulat ng galit sa kaayusang kolonyal, hindi magawang ikabit ni Rizal ang karanasang ito ng kaniyang pamilya.³⁴ Wika pa ni Leon Ma. Guerrero,

It is not without significance that Rizal could not bring himself, except as an adolescent in his anonymous student diary, to write openly of his mother’s tragedy. He must recollect it only in fiction, as something so unbearable that it must have happened to somebody else, a creature of his imagination.³⁵

At sa pamamagitan nga ng Noli Me Tangere, partikular ang karakter-ina na si Sisa, kakaharapin ni Rizal ang trauma ng pagkawalay sa ina. Lalo na iyong tagpo na sinukuban ng kahihyan si Sisa habang naglalakad, sa gitna ng nagmamasid na madla, patungo sa kulungan. Sa pagsusuri ni San Juan, maliban sa repleksyon ito ng protesta ni Rizal nagmumula sa pagkakapahiya ni Doña Teodora sa pagkakabilanggo nito, ang tagpo ring ito ay paglalarawan sa *trauma* na maaaring danasin ng isang tao sa ‘pagpasok’ niya sa pueblo – isang danas ng pagbabagong anyo ng buhay at pamumuhay.

Sisa then becomes suicidal as the urban space engulfs her. Alienated from the urban circuit of money and commodity exchange, she is terrified by the signs of civilization. Inwardly

³³ Zaide, *Rizal*, 42-43. Gayundin ang Guerrero, *The First Filipino*, 14-17. Para sa implikasyon ng karanasang ito sa pagsusulat ni Rizal ng kaniyang nobelang Noli Me Tangere, tingnan din ang San Juan, *Sisa’s Vengeance*, 15-17.

³⁴ Guerrero, *The First Filipino*, 17

³⁵ Guerrero, *The First Filipino*, 16.

she vows to her son that they will withdraw farther into “the depths of the forest”.³⁶

Kung tutuusin, si Sisa ay ang negasyon ng edukadang inang binigyang-hugis ni Rizal sa kaniyang liham sa mga kababaihan ng Malolos. At dahil nga rito, akma na si Sisa ang maging repleksyon ng unang posibilidad ng pagtakas/paglaya mula sa kolonyalismo – ang pagkabalihw/kabaliwan. Ang pangalawang posibilidad ng pagtakas ay ang pagpapatiwakal, na naging hantungan ni Juli sa El Filibusterismo. Magkaugnay nga itong dalawang posibilidad, na ang kabaliwan ay pagkaminsan ay humahantong sa pagpapatiwakal. Nanatiling buhay si Sisa dahil sa paghahanap sa mga anak.³⁷ Iba ang naging kaso ni Juli. Paliwanag ni San Juan,

When the family’s patriarch can no longer protect the household with the separation of the worker from the means of production/subsistence, the daughter becomes a prey for the lecherous power lurking behind the institutional enclaves and indoctrinated practices.³⁸

At napili nga ni Juli ang kamatayan bilang pag-iingat sa katawan at puri nito mula kamay ng mga ministro ng Diyos.³⁹

Biktima ng kolonyalismo ang dalawang nabanggit na babaeng karakter sa mga nobela ni Rizal. Ina at isang anak na babae. Ngunit sa pagturing ni Rizal, at kung gagawing *backdrop* ang kaniyang liham sa mga kababaihan ng Malolos, ang kaso nina Sisa at Juli ay patolohiya na maaaring kahinatnan ng babaeng hindi pa tinutubuan ng katwiran na idudulot sana ng kinahuhumalingan ni Rizal na edukasyon.

Sa Ngalan ng Ina o Kung Bakit ang Imahen ng Ina ay Kontra-Gahum

Pagkapon nga sa mga Ama (i.e. fraile sa partikular, at kolonyalismo sa kabuuan) ang layon ni Rizal. Ngunit ang pagtukoy niya sa (edukadang) Ina bilang nakapangyayaring pwersa tungo sa inaasam na pagbabagong panlipunan ay sintomatiko. Para rito, nangangailangan ng repleksyon ang pagbasa ng maagang Domingo de Guzman tungkol sa tinawag niyang *The Oedipal Mode of Production*.⁴⁰ Ang dibdib ng ina ang hanguan hindi lamang ng buhay, kundi pati ng libog (*lust*) at pagmamahal. Ngunit ang pagiging sakop ng anak (na lalaki) sa dibdib ng ina ang magtatakda sa huli bilang obheto ng pagkamangha at takot – isang pigura ng kapangyarihan (*authority*). Naging pinakamainam na *love object* nga ang ina dahil sa kombinasyong ito (i.e. pagmamahal *vis-à-vis* kapangyarihan), at dahil nga rito ay mas kasiya-siyang mapagmamasdan ang kamatayan ng tiranikong Ama sa bisig ng Ina.⁴¹

Siyempre pa, mga anak na lalaki ang pumaslang sa ama dulot ng pagnanasang mapalitan ang ama, sa hirarkiya ng produksyon at poder. Epoka ito ng unibersal na parisidyo (at sa gayon ay patrisidyo rin). Anong kukumbinsi sa mga anak na lalaki para itigil ang walang habas na pamamaslang at patayan? Sapagkat kung hindi itinigil ay nangangahulugan ng anihilasyon ng sangkatauhan. Sa pamimilosopiya ni de Guzman, hindi sumapat na dahilan ang kagustuhang

³⁶ San Juan, *Sisa’s Vengeance*, 17.

³⁷ San Juan, *Sisa’s Vengeance*, 19.

³⁸ San Juan, *Sisa’s Vengeance*, 18.

³⁹ San Juan, *Sisa’s Vengeance*, 18-19

⁴⁰ Domingo Castro de Guzman, *Praxis and Philosophy*. Manila: Kalikasan Press, 1990. pah. 90.

⁴¹ De Guzman, *Praxis*, 91-92.

mapanatili ang lipi mula sa pagkaubos. Isang aspekto lamang ito. Ika nga ng naturang Pilipinong pilosopo,

. . .social motives can only happen psychologically. And therefore a true explanation will have first of all to retrace the processes of the psychologization of the social and conversely the sociologization of the psychical.⁴²

Tinitingnan ni de Guzman na ang imahen ng ina bilang kapwa pagmamahal at kapangyarihan, na nagbubukal sa dibdib, ang nagtulak nga sa mga anak na lalaki tungo sa 'kapayapaan'. Papalitan ng mapagmahal na ina ang tiraniya ng ama. At egalitarianismo ang kinalabasan. Ang magkakapatid ay magkakapantay sa mata ng ina. At ang pagkakapantay na ito ay hahantong sa 'komunismo' ng pag-aari, ng asawa, ng anak na dati ay monopolisado lamang ng pinaslang na ama.⁴³

Ang ganitong interpretasyon ni de Guzman tungkol sa ina ay nanunuot din sa analisis ni Vicente Rafael mula sa ilang sinulat ni Rizal.⁴⁴ Ang machong ego ng mga ilustrado, tulad ng nabanggit na sa itaas, ay susubukin ng makapangyarihang imahen ng mga fraile. Pagbubuod ni Rafael tungkol tendensyang ito,

The ilustrados thus saw the Spanish fathers not only as figures of denial but also of excess. They were imagined, that is, as going beyond their proper roles and traditional boundaries. Translating between languages and moving between cultures, the Spanish fathers seemed like retrograde versions of the youthful nationalists. The former were thought to monopolize the language of power and the circulation of money and women, thus threatening to cut the latter off from access to their own future. Given oedipal texture of ilustrado anxieties, it is not surprising to see that the future they imagined and desired took on a specifically feminine shape.⁴⁵

Ang imahen ng ina, kahit na iyong nasa alaala lamang, ay akma na kontra-gahum para panguluntuyin ang naririyang at dinaranas na kapangyarihan ng fraile. Sa kaso ni Rizal, ang kaniyang ina ang naging unang guro, kaya natural lamang na si Doña Teodora ang maging hanguan ng pag-iimahen ng pambansang heroé tungkol sa bayan. Isang aspekto marahil ng nasyonalismong Pilipino ay ang pagtutumbas ng pagmamahal sa bayan (sa anyong *Madre España* ng mga asimilasyonistang ilustrado, at Inang Bayan ng Katipunan) sa pagmamahal sa ina. Sa pamamagitan nga nito ay nadadalisay ang anumang sakripisyo at kamatayan ng mga nag-aangking anak niya.⁴⁶ Ang lohika ng pagmamahal bilang tagapagdalisa ng kamatayan ay lohikang umiinog sa konsepto ng 'nasyon' bilang guniguni.⁴⁷ Wika pa ni Laong Laan sa *El Amor Patrio* (1882),

⁴² De Guzman, *Praxis*, 90-91.

⁴³ De Guzman, *Praxis*, 92.

⁴⁴ Vicente L. Rafael, "Nationalism, Imagery, and the Filipino Intelligentsia in the 19th Century", sa Vicente L. Rafael, *Discrepant Histories: Translocal Essays on Filipino Cultures*. Manila: Anvil Publishing, Inc. 1995. pah. 133-158.

⁴⁵ Rafael, *Discrepant Histories*, 138.

⁴⁶ Rafael, *Discrepant Histories*, 138-139.

⁴⁷ Masinsinang ipinaliwanag ito sa Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Pasig City: Anvil Publishing, Inc. 2005.

Unos han sacrificado su juventud, sus placers; otros le han dedicado los esplendores de su genio; estos vertieron su sangre; todo han muerto legando á su patria una inmensa fortuna: la libertad y la Gloria. Y ella? Que ha hecho por ellos? Los llora y los presenta orgullosa al mundo, á la posteridad y á sus hijos, por que sirvan de ejemplo.

Ipinara ng ilan ang kanilang kabataan, ang kanilang kaligayahan; ang iba'y naghandog sa kaniya ng kaningningan ng kanilang kadalubhasaan; ang mga ito'y nabubo ng kanilang dugo; ang lahat ay namatay at nagpamana sa kanilang Inang Bayan ng isang malaking kayamanan: ng kalayaan at ng kaluwalhatian. At siya, ano ang nagawa niya para sa kanila? Sila'y tinatangisan niya at buong pagmamalaking inihaharap sa daigdig, sa mga ipanganganak pa at magiging anak ng mga ito upang maging halimbawa.⁴⁸

Makikita sa pahayag na ito na habang sinasariwa ni Rizal ang ilang sakripisyo ng mga 'kabataan', hindi niya naiwasan na itakda sa mga ito ang pagiging tagapangalaga ng hinihirayang Ina, na dapat ipamandila sa Kasaysayan ang mga 'anak' niya bilang mga 'halibawa' ng pagkadakila, bilang tagapaggawad ng kalayaan ng Inang Bayan.⁴⁹ Maaalala tuloy ang sinabi ni de Guzman. Sa pagpatay sa imahen ng Ama (i.e. kolonyalismo), pagnanasa pa rin ng anak na lalaki na mapalitan sa trono ang Ama.

. . . each brother was the equal of the other. But they all wanted to be the father, and left to themselves would perhaps never acknowledge each other's equality.⁵⁰

Sinusumpong ng machismo si Rizal.

Halimbawang tinaglay ng mga babaeng tauhan ni Rizal ang mga karakter ng hinahangaang mga ina ng Sparta, at ang patriarka ay nabaligtad, o nawasak kaya, magiging makabuluhan pa ba sina Ibarra/Simoun? tanong ni E. San Juan.⁵¹ Siyempre pa, isang *wishful thinking* ang sabihin na ang paninindigan ni Rizal tungkol sa babae ay patungo sa pagpapawalang bisa sa mga protagonistang lalaking karakter ni Rizal sa Noli Me Tangere at El Filibusterismo. Pero isang bagay ang sigurado. Bahagi ang babae ng *dissent* ni Rizal at, marahil din, ng kasamahan niya sa Propaganda. Ngunit ang pag-iimahen niya ay nilimita ng kontekstong kinapalooban niya, katulad ng ilang ulit na naipakita rito. Sa labas ng limitasyong ito ay may iba pang posibilidad na sana ay sinulat o inungkat ni Rizal tungo sa pagpapalakas ng kaniyang tindig tungkol sa kababaihan. Isa sa mga napansin ni E. San Juan, halimbawa, ang katahimikan ni Rizal tungkol sa gampanin ng babaylan.⁵² Ang gawain ng babaylan ay isang 'tungkulin sa lipunan' na dinomina ng mga babae.⁵³ Ayon kay Zeus Salazar, sa limang haligi ng ekonomikong kabuuan (i.e. ang iba pa ay ang datu, bayani, panday, mamamalayok/manghahabi, manlalala), ang babaylan ay siyang "pinakasentral na personahe sa dating lipunang Pilipino sa larangan ng

⁴⁸ Makikita ang orihinal na Espanyol ng akdang ito at salin sa Tagalog ni Marcelo H. del Pilar sa Virgilio S. Almario, *Ang Pagibig sa Bayan ni Andres Bonifacio*. Manila: University of Santo Tomas Publishing House, 2012. pah. 226-240. May salin sa Ingles ng siniping bahagi ng El Amor Patrio sa Rafael, *Discrepant Histories*, 145.

⁴⁹ Rafael, *Discrepant Histories*, 145.

⁵⁰ De Guzman, *Praxis*, 92.

⁵¹ E. San Juan, Jr. *Rizal in Our Time: Essays in Interpretation*. Manila: Anvil Publishing, Inc. 2011. pah. 205-205.

⁵² San Juan, *Sisa's Vengeance*, 26.

⁵³ Zeus A. Salazar, "Ang Babaylan sa Kasaysayan ng Pilipinas", sa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalimangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010. pah. 7-37.

kalinangan, relihyon, at medisina⁵⁴ at lahat ng uri ng teoretikal at praktikal na kaalaman hinggil sa mga penomeno ng kalikasan”, halimbawa nitong huli ay mga kaalamang may kinalaman sa agrikultura.⁵⁵ Maliban dito, ang babaylan ay tagapag-ugnay ng kalinangan/kultura mula sa nakaraan patungo sa susunod na henerasyon sa pamamagitan pagtuturo at pagpapamana ng gawain ito sa mga nakababatang kababaihan.⁵⁶ Dahil sa mga gawain/tungkuling ito, may mataas ngang pagtingin ang dating mga pamayanan sa kababaihan, lalo na sa mga naging babaylan.

Makatitiyak na *naencounter* ang mga ito sa pagsuyod niya ng mga tala/kronika ng mga unang misyonero sa kapuluan, noong nagsasaliksik siya para sa kaniyang magiging anotasyon ng *Sucesos*. Bagamat nabaluhura na nga ang imaheng ito ng babaylan sa pamamagitan ng pagtutumbas sa kanila sa larawan ng kasamaan sa teolohiya at ikonograpiyang Katoliko, bakit hindi napagsikapang saliksikin ni Rizal ang tungkol sa gawaing/tungkuling panlipunang ito? Mananatili na muna itong tanong sa ngayon.

Addendum:

Sa kabila nga ng aktibong partisipasyon ng kababaihan sa Himagsikang Pilipino⁵⁷, maitatanong pa rin kung anong pag-aanyo ang nilikha ng Katipunan sa imahen ng babae bilang bahagi ng kanilang paninindigang anti-kolonyal. Mababalikan sa itaas na kaugnay ng panahon ng kasaganaan at kaginhawaan ang pagkamarunong sumulat ng mga babae (kasama ang bata at matanda) ‘ng talagang pagsulat nating mga tagalog’. Samakatuwid, ang ikatlong yugto ng pagsasakasaysayan (i.e. liwanag – dilim – biglang liwanag) ng Katipunan ay patungo sa pagbawi din sa dangal ng babae. Mas maaga pa rito, nabanggit na rin ng ‘Catipunan’ sa siniping dokumento nang 1892 ang ilang kaapihang espesikong ginagawa laban sa mga babae,

21. Pinapayagan na ang mga Fraile ay maquiapid sa babaye, caya ngat sa mga provincial ang caramijan ay bijira ang jindi may manga anac at bijira rin naman ang mga binibini na jindi canilang sinisira.

22. Ang manga magulang at iba pang camag-anac nang magcagano-ong babaye, na mag taglay puot sa ganoon asal ay pararatangan agad nang gauang jindi totoo upang matapon sa lubjang malayo.⁵⁸

Maliban sa mga usaping ekonomiko likas sa kolonyalismo, naging dahilan ng ‘pag jiualay’ ng kapuluan mula sa Espanya ang kondisyon ng babae sa harap ng fraile. Tulad ng mga ilustrado ng Propaganda, pinangangambahan din tila ng Catipunan ang kontrol ng mga fraile sa katawan ng mga babae. Kontrol ito na nagkakait sa kalalaking indio ng *access* sa katawang babae. Kaiba sa imahenaryo ni Rizal tungkol sa babae, diin ng protesta ng Catipunan tungkol sa ika-21 at 22ng ‘cadahilanan’ ang banta ng fraile sa pag-aasawa ng kalalaking indio. Pipi ang naturang Casaysayan sa iba pang suliraning kinaharap ng babae

⁵⁴ Nakabatay sa paniniwalang ang maalwang pakiramdam o kalusugan ay matatamo sa pagpapanatiling nasa loob ng katawan ang kaluluwa. Para sa mas malawakang pagtalakay, sangguniin ang Zeus A. Salazar, “Faith Healing in the Philippines: An Historical Perspective”, sa *Asian Studies* vol. XVIII, April-August-December 1890.

⁵⁵ Salazar, *Faith Healing*, pah. 12.

⁵⁶ Salazar, *Faith Healing*, pah. 22.

⁵⁷ Mary Jane Rodriguez-Tatel, “Ang Kababaihan sa Himagsikang Pilipino”, sa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010. pah. 135-161.

⁵⁸ Tingnan sa Jim Richardson, *The Light of Liberty*, 8-9.

sa loob ng kaayusang kolonyal noong ikalabinsiyam na dantaon. Halimbawa na rito ang prostitusyon.

Lumala ang kaso ng prostitusyon sa mga huling dekada ng kolonisasyong Espanyol. Ang naging tugon naman dito ng pamahalaang kolonyal ay dulot ng pangamba sa pagkalat pa ng syphilis, dahilan ng pagtatakda ng regulasyon para rito.⁵⁹ Sa pagsusuri ni Camagay, ekonomiko ang dahilan ng pagkalugmok ng ilang kababaihan sa gawaing ito.⁶⁰ Sa kabila ng pagpasok ng Pilipinas sa pandaigdigang kalakalan, ilang faktor din na likas sa pandaigdigang pamilihan ang pumigil na matamasa ng mga tao ang benepisyong mula rito. Ayon kay Benito Legarda,

These divergent market trends showed the unevenness of the benefits that accrued from the economy's involvement in the world market. Rising exports contrasted with declining ones, and there were probably differential growth rates among the former – and also between them and products for domestic consumption. This unevenness led to greater income disparity between regions and occupations even as overall income level rose. The decline of the domestic textile industry in the face of manufacture imports . . . had a particularly adverse impact on rural women, who almost exclusively formed the labor force in the industry.⁶¹

Sa harap ng kahirapang nararanasan ng pamilya, kailangan na ngang tumulong ng babae sa paghahanapbuhay. At isa sa mga 'oportunidad' na nakita ay ang pagiging *mujer publica* o *prostituta*. Mula sa pag-aaral ni Camagay, mahihinuha na mukhang tanggap ng kulturang Pilipino noon ang prostitusyon (o kinalabasan ito ng kakulangan ng dokumento o datos?).⁶² Gayunpaman, makikita sa Manga Aral nang Katipunan ng mga ANB ni Emilio Jacinto ang ganito:

Ang babai ay huag mong tignang isang bagay na libangan lamang, kundi isang katuang at karamay sa mga kahirapan nitong kabuhayan; gamitan mo ng buong pagpipitagan ang kaniyang kahinaan, at alalahanin ang inang pinagbuhata't nagiwis sa inyong kasangulan.⁶³

Isa sa mga aral itong itinatagubilin sa sinomang may nais na umanib sa Katipunan. Ang naturang pahayag ay bahagi ng matatawag na etika ng Katipunan. Dito'y eksplisito ang pag-iimahan ni Jacinto sa kababaihan bilang mga 'katuang at karamay', siyempre pa ng mga pinangangaralang kalalakihan, sa 'kahirapan nitong kabuhayan'. Sa pamamagitan ng **nito**, napagtanto ni Camagay ang aniya'y ibig sabihin ni Quindoza-Santiago na hindi feminista si Rizal. Para sa pambansang *heroé* katulong ang babae; ikumpara naman ito sa pagiging 'katuang at karamay' ng babae sa pagturing ni Jacinto. Sa unang termino ay palasak ang pagiging sunud-sunuran ng babae sa anumang iniisip o ginagawa/gagawin ng lalaki; ang pangalawa naman nagpapakita ng pagiging

⁵⁹ Sangguniin ang Luis Camara Dery. *A History of the Inarticulate: Local History, Prostitution, and Other Views from the Bottom*. Quezon City: New Day Publishers, 2001. pah. 131-152. Gayundin ang Ma. Luisa Camagay. Prostitution in Nineteenth Century Manila. *Philippine Studies*, 36 (1), 241-255.

⁶⁰ Camagay, *Prostitution*, 248.

⁶¹ Benito J. Legarda, Jr. *After the Galleon: Foreign Trade, Economic Change and Entrepreneurship in the Nineteenth-Century Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1999. pah. 335.

⁶² Camagay, *Prostitution*, 247.

⁶³ Sinipi mula sa <https://sites.google.com/site/katipunandocumentsandstudies/membership-documents/emilio-jacinto-katipunan-nang-manga-a-n-b---sa-may-nasang-makisanib-sa-katipunang-ito-the-kartilya>

aktibong ahente ng babae. Ngunit sa huling bahagi ng pahayag, may banggit pa rin tungkol sa kahinaan ng babae.⁶⁴

Sa kabila nito, mapag-iisipan nga ang halos katahimikan ng mga dokumentong Katipunan tungkol sa kalagayang babae.

⁶⁴ Ma. Luisa Camagay, "Ang Kababaihan sa Texto at Reyalidad", sa *Review of Women's Studies* vol. 6 no. 1 (1996).

SANGGUNIAN

- Abejo, Raymund. *Ang Nawaglit na Tahanan: Mga Bagong-Tuklas na Tala Ukol kay Rizal at mga Taga-Calamba*. Maynila: Pambansang Sinupan ng mga Tala, 1997.
- Almario, Virgilio S. *Ang Pagibig sa Bayan ni Andres Bonifacio*. Manila: University of Santo Tomas Publishing House, 2012.
- Almario, Virgilio S. *Panitikan ng Rebolusyon(g 1896)*. Maynila: Komisyon sa Wikang Filipino, 2013.
- Anderson, Benedict O.G. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Pasig City: Anvil Publishing, Inc. 2005.
- Camagay, Ma. Luisa. Prostitution in Nineteenth Century Manila. *Philippine Studies*, 36 (1), 241-255.
- Camagay, Ma. Luisa. Ang Kababaihan sa Texto at Reyalidad. Review of Women's Studies vol. 6 no. 1
- Dery, Luis Camara. *A History of the Inarticulate: Local History, Prostitution, and Other Views from the Bottom*. Quezon City: New Day Publishers, 2001.
- Gealogo, Francis A. Kasalanan sa Ikaanim na Utos: Katawan at Katauhan sa Diskurso ng mga Tekstong Historikal Noong ika-19 na Dantaon. Nasa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010. pah. 68-81.
- Guerrero, Leon Ma. *The First Filipino: A Biography of Jose Rizal*. Manila: National Historical Institute, 2008.
- Guzman, Domingo Castro de. *Praxis and Philosophy*. Manila: Kalikasan Press, 1990.
- Ileto, Reynaldo C. *Pasyon and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840 – 1910*. Quezon City: Ateneo de Manila University of the Philippines, 1979.
- Jose, Mary Dorothy dL. at Atoy Navarro. *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010.
- Legarda, Benito J. *After the Galleon: Foreign Trade, Economic Change and Entrepreneurship in the Nineteenth-Century Philippines*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1999.
- Mojares, Resil B. *Brains of the Nation: Pedro Paterno, T.H. Pardo de Tavera, Isabelo de los Reyes and the Production of Modern Knowledge*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2006.
- Morga, Antonio de. *Sucesos de las Islas Filipinas*, anotada por Jose Rizal. Manila: Instituto Historico Nacional, 1991.

- Nuñez, Francisco M. Babae, Lalake, Kasal: Etika ng Pag-aasawa Noong ika-19 na Dantaon. Nasa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010. pah. 83-103.
- Quibuyen, Floro C. *A Nation Aborted: Rizal, American Hegemony, and Philippine Nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1999.
- Radaic, Ante. *Jose Rizal: Romantiko Realista*, salin ni Trinidad O. Regala. Quezon City: University of the Philippines Press, 1999.
- Rafael, Vicente L. Nationalism, Imagery, and the Filipino Intelligentsia in the 19th Century. Nasa Vicente L. Rafael, *Discrepant Histories: Translocal Essays on Filipino Cultures*. Manila: Anvil Publishing, Inc. 1995. pah. 133-158.
- Richardson, Jim. *The Light of Liberty: Documents and Studies on the Katipunan, 1892-1897*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 2013.
- Salazar, Zeus A. A Legacy of the Propaganda: The Tripartite View of Philippine History. Nasa Zeus A. Salazar (ed.), *The Ethnic Dimension: Papers on Philippine Culture, History and Psychology*. Cologne: Caritas Association for the City of Cologne, 1983. pah. 107-126.
- Salazar, Zeus. A. *Si Andres Bonifacio at ang Kabayanihang Pilipino*. Mandaluyong City: Palimbagan Kalawakang, 1997.
- Salazar, Zeus A. Wika ng Himagsikan, Lenguwahe ng Rebolusyon: Mga Suliranin ng Pagpapakahulugan sa Pagbubuo ng Bansa. Nasa Atoy Navarro at Raymund Abejo, *Wika, Panitikan, Sining at Himagsikan*. Lunsod Quezon: Limbagang Pangkasaysayan, 1998. pah. 11-92.
- Salazar, Zeus A. *Ang Kartilya ni Emilio Jacinto at ang Diwang Pilipino sa Agos ng Kasaysayan*. Lunsod Quezon: Palimbagan ng Lahi, 1999.
- Salazar, Zeus A. Ang Babaylan sa Kasaysayan ng Pilipinas. Nasa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010. pah. 7-37.
- San Juan, Epifanio. *Sisa's Vengeance: Jose Rizal and the 'Woman Question'*. Quezon City: Popular Bookstore, 2011.
- San Juan, Epifanio. *Rizal in Our Time: Essays in Interpretation*. Manila: Anvil Publishing, Inc. 2011.
- Santiago, Lilia Quindoza. Si Jose Rizal at ang Kababaihang Pilipino. Nasa Mary Dorothy dL. Jose at Atoy Navarro, *Kababaihan sa Kalinangan at Kasaysayang Pilipino*. Quezon City: C&E Publishing, Inc. 2010. pah. 125-133.
- Schumacher, John N. *The Making of a Nation: Essays on Nineteenth-Century Filipino Nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press, 1991.

Thomas, Megan C. *Orientalists, Propagandists, and Ilustrados: Filipino Scholarship and the End of Spanish Colonialism*. Mandaluyong City: Anvil Publishing Inc., 2016.

Zaide, Gregorio F. *Rizal: Asia's First Apostle of Nationalism*. Manila: FNB Enterprises, 1970.